

MAHMUD QASHGARIYDIŃ «DEVANU-LUGAT-IT-TURK» MIYNETINDE
SOMATIKALIQ NAQIL-MAQALLARDIŃ QOLLANILWI

Umarova Ú.A.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti tayanış doktorantı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15643933>

Annótatsiya Maqolada Mahmud Qashgariyning "Devoni lug'atit turk" asaridagi maqol-matallar inson tana a'zolaridagi qo'llanilgan somatik komponentli birliklar tahlil qilindi. Maqolada turkiy tildagi so'zlar va ularning ma'nosi, somatik maqol-matallarni qaraqalpoq tilida berilishi va adabiy tildagi ma'nolari ochib berildi.

Tayanıch so'z Somatizim, maqol-matallar, turkiy til, madaniyat, poetik shakl.

Аннотация В статье анализируется соматическое единство пословиц и поговорок, используемых в произведении М. Кашгари "Девони лугатит турк." В статье раскрываются значения тюркских слов и соматических пословиц и поговорок как в каракалпакском, так и в литературном языках.

Ключевое слово. Соматизм, пословицы, тюркский язык, культура, термин.

Annotation. In the article, proverbs and sayings from Mahmud Kashgari's work "Devoni lug'atit turk" were analyzed as units with a somatic component used in human body parts. The article reveals Turkic words and their meanings, the presentation of somatic proverbs and sayings in the Karakalpak language, and their meanings in literary language.

Key words: Key word Somatisms, proverbs, Turkic language, culture, poetic form.

Barlıq xalıqlardıń awızeki dóretpeleri bolǵan sıyaqlı, qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleriniń úlken bir tarawın naqıl-maqallar quraydı. Naqıl-maqallar– xalıqtıń ásirler boyı puxtalap, kir juqtırmay atadan-balaǵa, góneden jańaǵa, ótkerip saqlap kelgen hasıl ğaziynesi. Naqıl-maqallar kóbinese, poetikalıq formaǵa iye bolıp keledi. Sonlıqtan, olar mázi aytilatuǵın jay sózlerdey bolmaydı. Kópshilik sóz sheberleriniń oy elegenin ótip shıńlanıp barıp shıqqanlıqtan tili ótkir hám oǵada kórkem boladı. [1.7]. Mahmud Qashgariydiń "Devonu lúgatit túrk" (Túrkiy sózler devoni) miyneti barlıq túrkiy xalıqlar ushın júdá bahalı bolǵanlıqtan, túrkiy tilles xalıqlar onnan óz ana tillerine sáykes táreplerin, belgilerin taba aladı. Bul – xalıqlardıń ótmishtegi tariyxınan, úrp-ádetinen, til faktlerinen maǵlıwmat beretuǵın bahalı shıǵarma. "Devonu lúgat at-turk" miyneti boyınsha tilshi ilimpazlar hár qıylı maqalalar hám ilimiy izertlewler jumıslarında ilimiy kózqarasların bildirgen. A.Pirniyazovanıń «Mahmud Qashgariydiń "Devonu lúgat-it-turk" shıǵarması hám qaraqalpaq tili» degen maqalası hám X. Hamidovtıń «M. Qashgariy hám qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sisteması» degen maqalalarda da shıǵarma tiliniń hár qıylı tárepleri sózetilgen. Sh. Abdinazimov "Devoni lúgatit túrk" ("Túrkiy sózler devoni") miyneti hám «Qaraqalpaq tilindegi ayırım naqıl-maqallar» degen maqalasında «DLT» miynetinde

hám qaraqalpaq tilinde ushırasatuǵın naqıl-maqallardı úsh toparǵa ajıratıw maqsetke muwapıqlıǵın aytıp ótedi.

Sh. Abdinazimovtıń qaraqalpaq til tariyxı miynetinde «DLT» adam múshelerin bildiretuǵın tómendegishe sózler jumsalǵan; Awız- aǵız(1,89), qol-qol(3,148), qol-elik (1,77), moyın- boynı(1, 220) qabaq- kóz qabaqı (1,363), shash-sach (1,77), ayaq- azaq (1-96), dize- tiza (2, 395), tis- tish (2,28), júrek- yurak (2,167), ókpe-opka (2-167), barmaq-ernak (1, 129).

Hár bir tildiń sózlik quramındaǵı adam músheleriniń atamaları sol tildiń sózlik quramınıń eń eski qatlamlarınıń biri bolıp tabıladı. [2.55] .

Sh. Abdinazimovtıń qaraqalpaq til tariyxı miynetinde «DLT» adam múshelerin eski túrk álipbesinde keltirip ótken, bul jerde tiykarınan anatomıyalıq atamaların tiykarǵı nominativ mánisi esapqa alıńan.

Dúnyadaǵı kóplegen tillerde dóretilgen naqıl-maqallardıń quramına itibar bergenimizde, olarda somatikalıq komponentler ushırasadı. Somatikalıq naqıl-maqallar – bul quramında dene aǵzalarınıń atların bildiretuǵın birliklerdiń qatnasıwı. Mahmud Qashqarıydıń «Devoni luǵat it túrk» ("Túrkiy sózler devoni") miynetinde keltirilgen somatikalıq komponentli naqıl-maqallardıń qaraqalpaq tiline qatnasın qaragınımızda tómendegi ózgeshelikler kórinedi.

„*Ag‘iz yesa ko‘z uyalar*“ [3.530], yaǵnıy awdarması–awız jese, kóz uyalar. Bul mısalda kórinip turǵanıday, kóbinese adamnıń múshe atamaları menen kelgen sózlerde solardan awız hám kóz sózleri qatnasqan somatizimdi bildirip kelgen. Qaraqalpaq folklorında bul naqıl “jegen awız uyalar”degen mánisine jaqın keledi. Uyat, túrkiy xalıqlar mentalitetine tán bolǵan etalon esaplanadı. Bul naqıl, kóz qaralarınıń kúshli tásiiri bolıp, onda adamlar arasındaǵı sawbetlesiwde awız sózleri kóz benen baylanıslı sezimleriniń qánshellı kúshli hám tásirli bolıwı múmkinligin sipatlaydı.

“*Etlı tırnaqlı yezirmas*”.[3.530] (Et tırnaqtan ajıralmas) Bul naqıl "Tırnaqtan ajıralmas" degen sóz, ádette bir nárese yáki adam júdá bekkem bolsa, yaǵnıy olar bir-birinen ajıralmaslıǵın bildiredi. Tırnaq lekseması adam sırtqı múshesi bolıp et penen tırnaqtıń arasındaǵı jaqınlıqtı bildirip, Bunda «Atalar sózi – aqıl» kitabında «*Jaqsını jaman deme,alsın bolsa da, Jamandı jaqsı deme, jaqının bolsa da*» naqılına salıstırsa boladı. Ásirese bir nárseniń yamasa adamnıń óz ara baylanıslılıǵın yamasa bir-birine júdá qádirdan ekenligin bildiriw ushın qollanıladı. Jánede jaqınlıq, tuwısqanlıq hám tárbiyalıq mánisineda keledi.

„*Erik erni yag‘lig‘, ermagu bashi kanlig*“ [3.530] (Háreket etken tırısqaq adamnıń erni maylı, erinshektiń bası qanlı) Bul naqıl quramında, *bas* hám *erin* tirek sóz sıpatında qatnasqan, bular adamnıń sırtqı múshesi bolıp bir-birine kontrast túrde

baylanısqan. Bunda adamnıń miynet súygishligi menen toqshılıqta, abadansılıqta jasawı, al erinshek adamnıń bolsa miynetke emes, tóbeleske meyilligi erni qan degen dizbek arqalı kórsetilgen. Bul qaraqalpaq tilindegi «*Miynet etseń – erinbey, qarnıń toyadı tilenbey*» degen naqılı menen mánilis. Bul, miynet etken adamnıń nátiyjede bereketli hám ráhát turmıs keshiriw múmkin ekenligin, al erinshek adamnıń bolsa múshkil hám qıyın hallarǵa túsiwin bildirip turadı. Yaǵnıy, kimde- kim miynetkesh bolsa, ol ózine jaqsı sharayatlar jarata aladı, al kimde-kim iske erinshek, háreketsiz bolsa, ol aqıbetinde zıyanǵa ushıraydı. Bul naqıl insanlardı miynetke tárbiyalawda direktivlik sıpatqa iye dep esaplaymız.

Juwmaqlap aytqanda, M.Qashqarıydıń “Devanu luǵat it túrk” miyneti menen qaraqalpaq tilindegi somatikalıq naqıl-maqallar hám de somatikalıq birliklerdi ele de tereńirek salıstırmalı túrde úyreniw qaraqalpaq til bilimindegi áhmiyetli wazıypalardıń biri. «DLT» miynetindegi naqıl – maqallar, jumbaqlar, qosıq qatarlarındaǵı ayırım frazeologizmler, qaraqalpaq tilinde búgingi kúnde qollanııp júrgen naqıl-maqallardıń kelip shıǵıwın, tórkininiń bir ekenligin biliwimizge járdem beredi. Maqalada naqıl-maqallardaǵı somatizmler insan ómiri, xalıq mádeniyatı menen tikkeley baylanıslı. Solay eken, naqıl-maqallar túrkiy xalıqlardıń tili hám mádeniyatınıń tamirlaslıǵın kórsetip, somatikalıq kodlardı hám bahalı maǵlıwmatlardı mın jıllar dawamında ásirdeń-ásirlerge jetkeriwshi belgige iye.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Qaraqalpaq folklorı.(Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları), IV tom, – Nókis.: «Qaraqalpaqstan», 1978.
2. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq til tariyxı.(Joqarǵı oqıw ornınıń filologiya fakulteti ushın sabaqlıq). – Nókis.: «Qaraqalpaqstan»2006,
3. Девону луғатит турк.(Индекс луғат). Ф.Абдурахмонов, ва С Муталлибовлар. Ўзбекистон ССР «Фан»,- Тошкент.,1967, 513 б
4. Mahmud Koshg'ariy: nazm/ to'plovchi va nashrga tayyorlovchi Hamidulla Boltaboyev. – Toshkent; “ O'zbiston nashriyoti”2022. – 472